

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА СПРАВА

Викладено відомості щодо основних етапів становлення та розвитку національної енциклопедичної справи. Висвітлено участь видатних діячів української науки і культури у підготовці енциклопедичних статей для зарубіжних довідників різноманітної тематики. Основну увагу приділено енциклопедичній спадщині А.Кримського — духовного побратима І.Огієнка, яка становить майже 500 статей, призначених переважно для «Енциклопедичного словника» Ф.Брокгауза та І.Ефрона, а також довідників, виданих О. та І.Гранат. Проаналізовано участь А.Кримського у підготовці першої національної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Ключові слова і словосполучення: енциклопедична справа, енциклопедична стаття, тематика матеріалів, науковий рівень, фактичні відомості, авторська майстерність

У сучасних умовах відтворення цілісності національної культури вчені все частіше звертаються до непересічної спадщини тих діячів, чий внесок у поступ української нації у різноманітних сферах суспільного життя є незаперечним. Хоча винятково плідна наукова, літературна та громадська діяльність А.Кримського — визначного критика, майстерного перекладача, талановитого письменника, глибокого науковця, сфера зацікавлень якого — сходознавство, мовознавство, етнографія, фольклористика, лексикографія, етнологія, культурологія, — загалом ґрунтовно і багатоаспектно опрацьовані (див., наприклад [1, 5]), поза увагою дослідників все ще залишається низка важливих проблем, пов'язаних з його видавничим доробком, передусім в енциклопедичній сфері. Нині, коли вчені прагнуть відтворити на тлі історичних подій цілісну, повну та незаангажовану картину початків і подальшого розвитку українського книговидання, що яскраво засвідчують фундаментальні праці останніх років [3, 6], відомості про участь А.Кримського у численних видавничих проєктах, пов'язаних з підготовкою та випуском енциклопедій, мають бути узагальнені та осмислені нащадками.

Історичні обставини кінця ХІХ — початку ХХ ст., що сформували передумови для енциклопедичної діяльності А.Кримського, були доволі складними. На жаль, ретельно вивчаючи багатий (хоча й неоднозначний) досвід переважно другої половини ХХ ст., коли українське енциклопедичне книговидання зайняло провідне місце серед європейських країн (див. [7]), дослідники, на наш погляд, необґрунтовано оминають увагою кінець ХІХ — початок ХХ ст., хоча саме цей історичний період переконливо засвідчує, що не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців, а виключно внаслідок несприятливих суспільно-політичних реалій фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національної науки і культури порівняно пізно.

Справді, у XIX ст. (а це період бурхливого розвитку енциклопедичної справи в Європі та Америці, час появи авторитетних довідників Британіки, Брокгауза, Американі, Ларусса та ін.) українське культурне життя відбувалося у таких складних умовах, що практично неможливо було проводити наукову роботу по накопиченню відомостей, необхідних для створення національних енциклопедій. Попри це дослідники України — етнографи, філологи, історики — продовжували збір та опрацювання різноманітних матеріалів, в міру можливостей публікуючи результати. Так з'являються праці з історії П.Куліша, зокрема його відомі «Записки о Южной Руси» (у двох томах, 1856-1857 рр.), що містили надзвичайно цінні відомості з етнографії й історії та викликали велике зацікавлення у суспільстві, численні історичні твори М.Костомарова, публікації фольклорних пам'яток у різних за тематикою збірниках М.Максимовича, І.Срезневського, А.Метлинського. На початку 60-х років XIX ст. за недовгий час існування журналу «Основа» там було надруковано чимало матеріалів з українознавства, що мали виняткове наукове значення та могли слугувати підґрунтям енциклопедії.

Антиукраїнська політика царату особливо яскраво виявилась у другій половині XIX ст., коли цензурні утиски — сумнозвісні Валувський (1863 р.) та Емський (1876 р.) укази взагалі заборонили видання навчальної та довідкової літератури українською мовою. І.Огієнко писав про ті часи: «Наслідки всіх цих утисків, всіх цих заборон були страшні для України. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищилися» [4, с.54].

Обмеження українознавчих досліджень та заборона українських видань на сході України призвели до перенесення центру книговидавничої справи в Галичину, де активізується збирання відомостей та публікація наукових праць з різноманітних галузей українознавства, передусім у виданнях Наукового товариства ім. Т.Шевченка («Записках НТШ», «Літературно-науковому вістнику», «Етнографічному збірнику» та ін.). На центральних та східних українських землях цінні українознавчі матеріали в цей час публікує переважно часопис «Киевская старина», що видається з 1882 р. У капітальній праці за редакцією П.Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (7 т., 1872-1878 рр.), підготовленій за участю таких відомих вчених, як М.Костомаров, В.Антонович та ін., викладені відомості широкого змісту (зокрема про побут, мову українського народу, юридичні закони, історичне минуле тощо), які фактично відтворювали традиційну на той час структуру енциклопедій.

Як бачимо, навіть у несприятливих політичних обставинах, що склалися на Україні у XIX ст., продовжувалась плідна наукова робота, яка мала на меті накопичення українознавчого матеріалу, необхідного для випуску власного довідника. Однак національний гніт, жорстокі утиски української мови та культури не давали змоги створити оригінальну енциклопедію, хоча XIX ст. було багате на таких

видатних вчених-енциклопедистів, як М.Костомаров, М.Максимович, П.Куліш, М.Драгоманов, І.Франко та ін.

На кінець XIX ст. припадають перші спроби енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях вітчизняних вчених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях. Йдеться, зокрема, про статтю «Україна», написану М.Драгомановим на замовлення «Lexique de la geographic» Е.Реклю, українознавчі матеріали Ф.Вовка, розміщені в авторитетній французькій «La Grand Encyclopedic», низку дописів І.Франка та Ф.Вовка для «Ottu Slovník Naučný» Й.Коржана, публікації О.Огоновського у відомій німецькій енциклопедії Грубера. Характер довідника мали також окремі томи краєзнавчого збірника «Osterreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild», передусім т. 12 «Галичина» та т. 13 «Буковина», що подавали статті знаних західноукраїнських науковців І.Шараневича, О.Огоновського, І.Верхратського, О.Барвінського з географії, історії, літератури, етнографії регіону. Українознавчі дописи посіли місце і в поважних польських енциклопедіях початку XX ст., наприклад в «Encyclopedia polska», підготовленій і видрукованій польською Академією наук у Кракові. Доволі широко (хоча й дещо упереджено) висвітлювалось українське життя на сторінках авторитетного «Енциклопедичного словника» Ф.Брокгауза й І.Ефрона, де свої кращі матеріали опублікували І.Франко, І.Лучицький, М.Сумцов, М.Житецький, В.Науменко, А.Кримський, а також відомого енциклопедичного довідника братів О. та І.Гранат, з редакцією якого співпрацювали М.Грушевський, С.Єфремов, Б.Грінченко (зокрема, останньому належить авторство майже 100 матеріалів, присвячених видатним українським фольклористам, етнографам, письменникам).

Цей історичний огляд переконливо засвідчує, що упродовж другої половини XIX — початку XX ст. українські дослідники наполегливо та цілеспрямовано готували ґрунт для створення власної національної енциклопедії: опрацьовували широке коло українознавчих проблем (історії, культури, науки), набували корисного науково-методичного досвіду під час співпраці з редакційними колегами зарубіжних видань, накопичували матеріали, що могли слугувати основою майбутнього оригінального довідника.

Не залишався осторонь важливих проблем національної енциклопедичної справи й А.Кримський, чия участь у підготовці енциклопедичних статей для найбільш авторитетних довідкових видань першої чверті XX ст., а також активна організаторська праця, пов'язана з видрукуванням енциклопедії «Український народ в его прошлом и настоящем» (1914-1916 рр.), все ще залишається малодослідженою сторінкою багатогранного наукового та видавничого доробку. Загалом відомо, що упродовж 1894-1931 рр. науковець написав понад 500 енциклопедичних статей з питань історії, етнографії, мовознавства семітських, іранських і тюркських народів, українського мовознавства, проблем становлення і розвитку літератури та культури народів Сходу, зокрема 90 оглядових, великих за обсягом матеріалів

було вміщено в «Енциклопедичному словнику» Ф.Брокгауза та І.Ефрона, 27 — в «Енциклопедичному словнику» братів О. та І.Гранат. Ось лише основні з них: «Коран», «Курди», «Маври», «Сирійська література», «Фірдоусі», «Арабська література», «Арабська мова», «Аравія», «Асиро-Вавилонія», «Асиро-Вавилонська релігія», «Магомет», «Індія», «Персія», «Перська література», «Турція» та ін.

Не можна не наголосити, що енциклопедичні статті А.Кримського мають незаперечну наукову цінність і є важливими джерелами для характеристики засадничих наукових поглядів видатного дослідника. Так, значна за обсягом оглядова енциклопедична стаття «Українська мова», що у 1913 р. з'явилася у 42 томі «Енциклопедичного словника» братів О. та І.Гранат, виявляє ставлення А.Кримського до актуальних на той час питань розвитку і нормалізації української літературної мови. В ній він гостро критикує сучасну мовну практику в Галичині. Характеризуючи мову художньої та наукової літератури, яку видавали в Західній Україні, А.Кримський використовує вирази «галицько-українофільський жаргон», «варварський науковий правопис» [1, с.65]. Зазначаючи в енциклопедичній статті труднощі і перспективи уніфікації літературних норм, науковець пропонує: «Вихід з труднощів може бути лише один: оскільки Східна Україна через своє народолюбство ні за що не сприйме штучного «галичанства», то доведеться галичанам перейти на літературну мову східноукраїнську, що ґрунтується на принципі близькості до народної мови» [1, с.65]. Як бачимо, основні ідеї енциклопедичної статті «Український язык» цілком збігаються з думками А.Кримського щодо нормалізації української мови, висловленими в інших фундаментальних працях, передусім «Українська граматика», «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» та ін., що підтверджується, наприклад, таким твердженням науковця: «Малоруський літературний правопис повинен рахуватися з етимологією тільки малоруської і до того (майже виключно) мови сучасної. Правопис наш повинен бути народно-етимологічним. Він повинен, по можливості, об'єднувати всі малоруські наріччя і, значить, триматися етимології спільномалоруської» [1, с.74].

Особливу увагу привертає ґрунтовна енциклопедична стаття А.Кримського «Турція», опублікована у 1913 р. у 41 томі перевиданого «Енциклопедичного словника» братів О. та І.Гранат. Науковець готував її протягом тривалого часу, ґрунтовно та багатоаспектно досліджуючи історію тюрків, тюркські літератури та мови. Небезпідставно можемо вважати, що саме ця стаття підбиває підсумок багаторічному опрацюванню проблем тюркології у науковій спадщині А.Кримського, адже раніше у цьому ж довідковому виданні були вміщені такі матеріали зазначеної тематики, як «Тюрки», «Тюркські літератури», «Тюркські мови», «Тюркологія» та ін., насичені унікальним фактичним матеріалом. В енциклопедичній статті «Турція» А.Кримський по-новому охарактеризував причини формування турецької нації, ґрунтовно показав боротьбу наймогутніших держав Європи за розділ Османської імперії, чималу вагу приділив внутрішнім проблемам

історії Турції нового часу, передусім культурологічним. Широта поглядів науковця, майстерність глибокого аналізу певного конкретного факту, критичний розум і здатність проникати у сутність кожного явища, дещо академічна, однак загалом характерна для енциклопедій форма викладу поєднані тут з художнім обдаруванням автора. Енциклопедичні статті А.Кримського не втратили своєї непересічної наукової цінності і в наш час, адже вони є авторитетним джерелом ґрунтовної, вичерпної, науково бездоганної довідкової інформації.

На особливу увагу дослідників енциклопедичного книговидання заслуговує також активна організаторська праця вченого по підготовці та випуску у світ енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», спроба видання якої була здійснена гуртком свідомих українських громадських та наукових діячів у 1914-1916 рр. у Петербурзі. Як ми наголошували раніше, хоча вже на початку ХХ ст. Україна мала духовний та науковий потенціал, необхідний для створення власних енциклопедій, несприятливі суспільно-політичні умови (насамперед національний гніт та цензурні утиски українського книговидання) не давали змоги здійснити видрукування необхідного суспільству довідника. Саме тому гурток свідомих українських громадських та наукових діячів, до якого входили М.Грушевський, А.Кримський, Ф.Вовк та ін., що жили та працювали на той час у Росії або мали з членами редакційної колеґії видання тісні наукові зв'язки, вирішили розпочати у столиці роботу над першою українською національною енциклопедією, назвавши її «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Було розроблено загальний план видання, запрошено відомих науковців різних галузей знань для укладання статей (у систематичному порядку передбачалось подати читачеві найсуттєвіші відомості про історію, географію, етнографію та інші проблеми, що традиційно висвітлюють в енциклопедіях). А.Кримський, що мав на час опрацювання довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» значний досвід підготовки енциклопедичних матеріалів (нагадаємо, що вперше він уклав статтю для «Енциклопедичного словника» Ф.Брокгауза та І.Ефрона ще у 1894 р.), надавав авторам необхідну методичну допомогу, радив, як краще досягти енциклопедичної повноти, вичерпності, забезпечити високий науковий рівень матеріалів. Зокрема, у другому томі енциклопедії було вміщено статтю О.Шахматова «Короткий нарис історії малоросійської (української) мови», яку попередньо читав А.Кримський (див. про це у [2]) та до якої сформулював кілька корисних зауважень. Безперечно, робота видатного науковця саме над цією статтею не була випадковою, адже він мав глибокі зацікавлення в галузі філології, передусім історії української мови, був автором низки визначних наукових праць з цієї тематики, зокрема «Нариси з історії української мови», «Про нашу літературну мову», «Українська грамати́ка», «Замітки в справі літературної мови» та ін. На жаль, подальші історичні обставини (розгортання першої світової війни, Жовтневий переворот 1917 р.) не дали змоги редакційній колеґії завершити видання енциклопедії

«Украинский народ в его прошлом и настоящем» (вийшло усього два томи з чотирьох запланованих), однак набутий досвід всі науковці, які брали участь у цьому непересічному видавничому проєкті, використали у своїй подальшій науковій та видавничій діяльності.

Як бачимо, А.Кримський на основі видатних результатів своєї багатогранної наукової праці у різних ділянках знань — схолознавстві, мовознавстві, лексикографії, історії світової та української культури, фольклористиці, етнології — уклав чимало ґрунтовних енциклопедичних статей для високоавторитетних дослідників кінця ХІХ — початку ХХ ст. — «Енциклопедичного словника» Ф.Брокгауза та І.Ефрона й «Енциклопедичного словника» братів О. та І.Гранат. Ці матеріали відображають широту наукових поглядів вченого, майстерність глибокого аналізу унікального фактичного матеріалу, а тому і в сучасних умовах є джерелом вичерпної багатоаспектної інформації для українських читачів. Участь А.Кримського у підготовці по суті першої національної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» засвідчила його прагнення прислужитися українській культурі, сприяти її подальшому розвитку та піднесенню на вищій щабель.

Список використаних джерел:

1. *А.Ю.Кримський* — україніст і орієталіст: Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження. — К.: Наукова думка, 1974. — 176 с.
2. *Веркалець М.М. Кримський А.Ю.* у колі своїх сучасників. — К.: Заповіт, 1990. — 48 с.
3. *Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (ХІХ — перша третина ХХ ст.).* — Львів: Світ, 2003. — 612 с.
4. *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Абрис, 1994. — С.54.
5. *Павличко С.Д.* Націоналізм, сексуальність, орієталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — К.: Основи, 2000. — 360 с.
6. *Тимошик М.С.* Історія видавничої справи. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 495 с.
7. *Черниш Н.І.* Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. — Львів: Фенікс, 1998. — 98 с.

Information about the main stages of national encyclopedic business formation and development is covered. The Participation of Ukrainian Science and culture outstanding figures in encyclopedic entries preparation for foreign reference books of various thematics is enlightened. The main attention is given to the encyclopedic inheritance of prominent Ukrainian orientalist, linguist, ethnographer, lexicographer A.Krymsky, that makes about 500 entries, assigned mostly for «Encyclopedic Dictionary» by F.Brokhauz and I. Efron, and also for reference books, published by O. and I.Hranat, the participation of A.Krymsky in preparation of the first national encyclopedia «Ukrainian nation in its past and present».

Key words and word-combinations: encyclopedic business, encyclopedic business entry, material thematics, scientific level, actual information, author's mastership.

Отримано: 20.08.2007 р.